

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.127>

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ АКТІВ ЩОДО ПОКАРАНЬ У ВИДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Налуцишин В.В.,

доктор юридичних наук, професор
професор кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0002-2053-9906

Налуцишин В.В.,

кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0002-5161-4219

Налуцишин Р.В.,

магістр права,
асистент кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0009-0002-9085-1716

Налуцишин В.В., Налуцишин В.В., Налуцишин Р.В. Зарубіжний досвід забезпечення виконання судових актів щодо покарань у виді довічного позбавлення волі.

Покарання є найсуворішою формою примусу і як таке має забезпечувати баланс між розумним обмеженням і повагою до людської гідності та прав засудженого. Дослідження покарання у виді довічного позбавлення волі в зарубіжних державах показує, що за своєю сутністю даний вид покарання є найсуворішою мірою державного примусу, а його зміст полягає в істотному обмеженні прав і свобод засудженого як людини і громадянина держави, що виражається у найвищому ступені ізоляції, триманні переважно у приміщеннях камерного типу виправних колоній максимального рівня безпеки тощо. Європейські стандарти вимагають від виконання довічного покарання максимальної індивідуалізації на підставі регулярної оцінки ризиків в кожному конкретному випадку.

Деякі європейські країни скасували довічне ув'язнення (Сербія, Хорватія, Іспанія, Боснія і Герцеговина, Норвегії, Словенії), а натомість, за особливо тяжкі злочини, суди призначають тривалі, але фіксовані терміни позбавлення волі. Призначення даного виду покарання в зарубіжних державах обґрунтовують різними причинами: вчинення особливо тяжких злочинів (тяжке вбивство, зґвалтування, геноцид, військові злочини та злочини проти людства), підвищена суспільна небезпечність осіб, які вчинили кримінально протиправні діяння, неможливість виправлення осіб без застосування такої міри покарання та ряд інших питань. У більшості європейських держав довічне ув'язнення може бути замінено після певного періоду відбування покарання (від 12 років (Данія, Фінляндія) до 40 років (Туреччина). Незважаючи на відмінності в тривалості терміну, можливість дострокового звільнення надає цьому покаранню гуманного характеру. Цілі загальної превенції поєднуються з цілями спеціальної, не заперечуючи можливості виправлення та соціалізації засудженого. У більшості країн, де існує довічне ув'язнення, воно не застосовується до неповнолітніх правопорушників.

Констатовано, що у випадку довічного ув'язнення держави зобов'язані забезпечити, щоб законодавство передбачало можливість умовно-дострокового звільнення після відбуття достатнього терміну, протягом якого засуджений демонстрував належну поведінку.

Ключові слова: покарання, судові рішення, довічне позбавлення волі, засуджений, умовно-дострокового звільнення.

Nalutsyshyn V.V., Nalutsyshyn V.V., Nalutsyshyn R.V. Foreign experience in the enforcement of judicial acts on sentences of life imprisonment.

Punishment is the most severe form of coercion and as such must strike a balance between reasonable restriction and respect for the human dignity and rights of the convicted person. The study

of life imprisonment in foreign countries shows that this type of punishment is inherently the most severe measure of state coercion, and its content is a significant restriction of the rights and freedoms of the convicted person as a human being and citizen of the state, which is expressed in the highest degree of isolation, detention mainly in the premises of the maximum security correctional colonies, etc. European standards require that life sentences be executed with maximum individualisation based on a regular risk assessment in each case.

Some European countries have abolished life imprisonment (Serbia, Croatia, Spain, Bosnia and Herzegovina, Norway, Slovenia), and instead, for particularly serious crimes, courts impose long but fixed terms of imprisonment. The imposition of this type of punishment in foreign countries is justified by various reasons: the commission of particularly serious crimes (grievous murder, rape, genocide, war crimes and crimes against humanity), the increased social danger of persons who have committed criminal offences, the impossibility of reforming persons without the application of such a punishment, and a number of other issues. In most European countries, life imprisonment can be commuted after a certain period of serving a sentence (from 12 years (Denmark, Finland) to 40 years (Turkey)). Despite the differences in the length of the sentence, the possibility of early release makes this punishment humane. The goals of general prevention are combined with the goals of special prevention, without denying the possibility of correction and socialisation of the convicted person. In most countries where life imprisonment exists, it is not applied to juvenile offenders.

It is stated that in the case of life imprisonment, States are obliged to ensure that legislation provides for the possibility of parole after serving a sufficient period during which the convicted person has demonstrated good behaviour.

Key words: punishment, court decision, life imprisonment, convicted, parole.

Постановка проблеми. Покарання застосовуються з метою забезпечення ефективного захисту суспільних відносин, які охороняються нормами кримінального права, а також запобігання вчиненню нових злочинних посягань засудженими та іншими особами. Мета покарання часто відображає саме покарання, його засоби та філософію соціальної системи щодо нього. Спочатку покарання розглядалося як інструмент помсти, яку суспільство застосовує до правопорушника. Однак це сприйняття еволюціонувало до бачення покарання як інструменту виправлення та реформування правопорушників, одним з найважливіших покарань, спрямованих на виправлення правопорушника, є тюремне ув'язнення. Основний моральний принцип полягає в тому, що держава, навіть коли вона карає, повинна поводитися зі своїми громадянами відповідно до їхньої внутрішньої цінності як людських істот – покарання не повинно бути настільки суворим, щоб принижувати людську гідність [1].

Теоретично покарання у виді позбавлення волі зазвичай сприймається як одне з найсуворіших покарань, доступних в арсеналі покарань сучасної держави [2]. Позбавлення волі - це покарання, яке присутнє в системах покарань усіх європейських країн. Це легітимний захід примусу, який забезпечує справедливий баланс між захистом суспільства та необхідністю виправного впливу на засудженого. Хоча сучасне покарання ґрунтується на принципах законності, гуманізму та пропорційності, які гарантують його правомірний характер, межа між доцільним заходом державного примусу та нелюдським і жорстоким поводженням або покаранням все ще залишається тонкою. Найсуворішим та винятковим інститутом державно-правового примусу є кримінальне покарання у виді довічного позбавлення волі, до якого у світлі сучасних гуманізаційних процесів у різних зарубіжних державах неоднозначне ставлення.

Мета дослідження полягає у здійсненні аналізу зарубіжного досвіду забезпечення виконання судових актів щодо покарань у виді довічного позбавлення волі.

Стан опрацювання проблематики. Вагомий внесок у розробку проблематики застосування покарання у виді довічного позбавлення волі зробили такі науковці, як Ю.В. Баулін, І.Г. Богатирьов, В.І. Борисов, В.М. Бурдін, В.В. Голіна, О.П. Горпинюк, Т.А. Денисова, Л.О. Мостепанюк, А.А. Музика, В.О. Навроцький, М.І. Панов, В.В. Сташис, А.Х. Степанюк, В.Я. Тацій, Л.Ю. Тимофєєва, В.М. Трубніков, М.І. Хавронюк, С.В. Хилюк та інші. Попри проведені наукової дослідження з даного питання, проблема забезпечення виконання судових актів щодо покарань у виді довічного позбавлення волі в сучасних умовах залишається недостатньо вивченою, зокрема зарубіжний досвід, не здобула належної аргументації та потребує подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Станом на 01.01.2025 року у в'язницях по всьому світу утримуються близько 11,5 мільйонів людей, майже половина з яких перебуває у в'язницях США, Китаю, Бразилії, Індії, російської федерації та Туреччини, де кількість ув'язнених продовжує зростати [3].

В установах виконання покарань і слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України станом на 1 лютого 2024 року перебували 43 387 людей, з них 1593 громадяни засу-

джені до довічного позбавлення волі [4]. Довічне позбавлення волі є найвищою мірою покарання в нашій державі, своєрідною альтернативою смертній карі, що призначається лише у виняткових випадках за вчинення особливо тяжких злочинів.

Існуючий на сьогодні міжнародний досвід щодо порядку призначення та відбування покарання у виді довічного позбавлення волі заслуговує на увагу. Протягом усієї історії людства довічне ув'язнення було нерозривно пов'язане зі смертною карою, поступово перетворюючись в альтернативу покарань за найтяжчі злочини. Варто відзначити, що початковою метою цієї заміни було пом'якшення вироку, винесеного засудженому. Всупереч, середньовічні погляди щодо довічного позбавлення волі, що зберігалися впродовж століть, у поєднанні з каторжними роботами, розглядалися злочинцями як найгірша альтернатива смерті. Одним із аргументів на користь збереження страти виступало саме те, що довічне ув'язнення з каторжними роботами було настільки суворим, що бувало для ув'язненого більш жорстоким покаранням, ніж страта.

Концепцію довічного ув'язнення було запроваджено у 1990-х роках у багатьох країнах-членах Ради Європи після ратифікації Протоколу № 6 до Європейської конвенції про права людини, яка скасувала смертну кару [5]. Остання смертна кара в країні-члені Ради Європи була проведена в 1997 році і, починаючи з 2013 року, Європа є зоною, вільною від страти на підставі закону (за винятком республіки білорусь).

У розумінні Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню *довічне ув'язнення* - це невизначений вирок, винесений судом одразу після засудження за вчинення кримінального правопорушення, який передбачає утримання ув'язненого у в'язниці до кінця його/її природного життя або до звільнення в результаті судового, квазісудового, виконавчого чи адміністративного процесу, який визнає ув'язненого таким, що більше не становить загрози для суспільства в цілому [6].

Варто відмітити, що не всі держави світу вбачають необхідність у довічному позбавленні волі. Так, Португалія була першою країною у світі, яка скасувала довічне ув'язнення в результаті тюремної реформи Сампайо е Мело в 1884 році і конституціоналізувала його заборону відповідно до статті 30(1) своєї конституції [7]. Бразилія також забороняє довічне ув'язнення відповідно до статті XLVII b) своєї конституції. Як зазначає Paul Rabbat, що «є, як правило, два основних мотиви для заборони довічного ув'язнення: по-перше, довічне ув'язнення розглядається цими державами як таке, що являє собою «жорстоку і незвичайну форму покарання», і, по-друге, призначення довічного ув'язнення порушує право засудженого на реабілітацію» [8, с. 195].

Декілька європейських країн скасували довічне ув'язнення, у тому числі Сербія, Хорватія, Іспанія, Боснія і Герцеговина. Кримінальні кодекси Норвегії та Словенії також не передбачають довічного позбавлення волі. Замість нього, за особливо тяжкі злочини суди призначають тривалі, але фіксовані терміни позбавлення волі.

Передбачення цього покарання в системах покарань держав не можна оцінювати однозначно. На сучасному етапі розвитку правових систем (які є юридичним відображенням суспільної свідомості та моралі) довічне позбавлення волі все ще сприймається як необхідність для захисту суспільних інтересів і не може бути повністю заперечене.

Так, за чинним КК **ФРН** покарання за скоєння злочину може бути у виді довічного ув'язнення або позбавлення волі на певний термін. У §38 (1) встановлено: «Кримінальне покарання у виді позбавлення волі призначається на певний строк, якщо законом не передбачено довічне позбавлення волі». Випадки, коли призначається довічне ув'язнення, мають лише індивідуальний характер. Довічне позбавлення волі може бути призначене за вчинення найбільш небезпечних злочинів, передбачених в Особливій частині КК ФРН. До таких злочинів належать: підготовка агресивної війни (§80), державна зрада Федерації (§81), шпionаж (§94), розбій, що призвів до смерті потерпілого, особливо тяжкий підпал, створення вибухонебезпечної ситуації при використанні ядерної енергії (§307), зловживання іонізуючим випромінюванням (§309), повінь, небезпечний для життя, розбійний напад на водія автомобіля, напад на повітряний або річковий транспорт (§316с), геноцид, тяжке вбивство тощо. Довічне ув'язнення не застосовується до неповнолітніх. Умовно-дострокове звільнення від покарання у виді довічного позбавлення свободи за КК ФРН (§57а) передбачається за умови, коли засуджений відбуде 15 років строку призначеного покарання, відсутня особлива тяжкість вини засудженого, яка вимагала б подальшого виконання покарання [9].

Інститут довічного позбавлення волі є невід'ємним елементом системи кримінальних покарань, передбачених законодавством **Великобританії**. При його призначенні суд повинен орієнтуватися на положення, що містяться в Законі про злочин (покарання) 1997 року. Так, в Законі зазначено, що при визначенні необхідності призначення покарання у виді довічного позбавлення волі суд повинен брати до увагу обставини, пов'язані або зі злочинами або з правопорушеннями. За кримінальним законодавством Великобританії, існує два види довічного позбавлення волі: мандатне

(обов'язкове) – за вчинення умисного вбивства і дискреційне (на розсуд суду) – за ненавмисне вбивство, збройний грабіж, підпал, зґвалтування, викрадення дітей. Відповідно до ст. 225 Закону про кримінальну юстицію 2003 року, особа у віці 18 років та більше може бути покарана призначенням довічного позбавлення волі (коли санкцією за вчинене ним злочинне діяння передбачається така можливість), якщо, на думку суду, серйозність учиненого виправдовує постанову такого вироку [10]. Засуджені до довічного ув'язнення відбувають покарання у в'язницях і всі без винятку мають однаковий правовий статус та режим утримання. Показово, що при відбуванні зазначеного виду покарання для кожного ув'язненого розробляється індивідуальний план відбування покарання, в підготовці якого бере участь і сам засуджений, визначаючи першочергові завдання і терміни їх вирішення.

За КК **Китаю**, 68 із 250 статей у розділі про конкретні злочини передбачають покарання у виді довічного ув'язнення. Покарання у виді довічного ув'язнення передбачено за такі групи злочинів: порушення національної безпеки; громадська безпека; злочини, пов'язані з виготовленням та збутом контрафактних та неякісних товарів; контрабанда; порушення порядку управління грошима; валютне шахрайство; порушення правил ведення обліку податкових зборів; злочин, який полягає у порушенні порядку на ринку; що ущемляють особисту свободу та демократичні права громадян; посягання на власність; злочини, пов'язані з контрабандою, купівлею, продажем, перевезенням та виробництвом наркотиків; злочин, який полягає у створенні загрози інтересам національної оборони; корупція, хабарництво; злочин, пов'язаний з порушенням військового обов'язку. Засуджені до довічного ув'язнення, утримуються у в'язниці, кожний працездатний проходить трудове перевиховання (ст. 46). Особа, засуджена до довічного ув'язнення, позбавляється політичних прав довічно (ст. 57). Якщо протягом терміну відбування покарання засуджений дотримується правил тюремного режиму, проходить перевиховання та навчання, кається або робить гідний внесок, то термін покарання скорочується, але фактичний термін відбування покарання має бути не менше 10 років. Для осіб, яким довічне позбавлення волі замінено на строкове позбавлення волі, термін виконання додаткового покарання у виді позбавлення політичних прав становить від 3 до 10 років. Згідно зі ст. 49 КК Китаю «до осіб, які не досягли на момент вчинення злочину 18-річного віку, і жінок, які перебувають під час судового розгляду у стані вагітності, смертну кару не застосовують» [11].

Покарання, що виносяться за КК **Пакистану**, варіюються від простого тюремного ув'язнення до страти та довічного ув'язнення. При обчисленні частин строків покарання довічне позбавлення волі прирівнюється до позбавлення волі на двадцять п'ять років [12]. Якщо засуджений до довічного ув'язнення відбув мінімум 15 років ув'язнення у виді позбавлення волі, то він отримує право лише на розгляд питання про пом'якшення покарання [13]. Рішення про звільнення залишається на розсуд уряду провінції. Стаття 401(3) КПК Пакистану передбачає, що якщо засуджений, звільнений таким чином урядом провінції, порушує будь-яку умову звільнення, він може бути заарештований без ордеру і змушений відбувати невідбутий термін покарання, який для довічно ув'язненого буде становити решту його життя [14].

Що стосується кримінального законодавства **США**, то практично в більшості штатів, за федеральними законами, допускається можливість застосування довічного позбавлення волі. Кожен дев'ятий ув'язнений у США має довічний термін ув'язнення і не має права на умовно-дострокове звільнення. Станом на 2017 рік у США налічувалося 206 268 осіб, які відбували довічне ув'язнення або віртуальне довічне ув'язнення терміном від 50 років і більше [15]. Існує два основні типи довічних ув'язнень: довічне ув'язнення з умовно-достроковим звільненням та довічне ув'язнення без умовно-дострокового звільнення. Щодо питання термінів у США, то воно є відкритим питанням і залежить від розсуду суду та від тюремного суду щодо довічного ув'язнення. Покарання у виді довічного позбавлення волі може бути призначено: 1) за певних обставин тому, хто був чи міг бути засуджений до смертної кари; 2) як самостійний захід за найбільш небезпечні злочини (зазвичай насильницькі, такі як вбивства та сексуальне насильство); 3) за сукупністю вироків і злочинів; 4) особі, яка має 2 або 3 судимості за фелонії. При цьому довічне ув'язнення нерідко є єдиною і обов'язковою мірою. Для діючого законодавства США не є рідкістю і санкції в 30, 40, 50 років тюремного ув'язнення. США залишаються чи не єдиною країною, де неповнолітніх засуджують до довічного ув'язнення без права на умовно-дострокове звільнення. Так, у справі *Graham v. Florida* (2010) Верховний суд США ухвалив, що неповнолітнім, засудженим за тяжке вбивство першого ступеня, може бути призначено лише довічне ув'язнення без права на умовно-дострокове звільнення [16].

Водночас, у випадку довічного ув'язнення, держави зобов'язані забезпечити, щоб законодавство передбачало можливість умовно-дострокового звільнення після відбуття достатнього терміну, протягом якого засуджений демонстрував належну поведінку. В своїх окремих рішеннях Європей-

ський суд з прав людини неодноразово наголошував, що існування покарання у виді довічного позбавлення волі без чітко передбаченої в законодавстві можливості його скорочення є порушенням ст. 3 Європейської конвенції з прав людини, яка передбачає положення, згідно з яким ніхто не може бути підданий катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню [17].

У більшості європейських держав довічне ув'язнення може бути замінено після певного періоду відбування покарання. Мінімальний термін, який необхідно відбути ув'язненому, перш ніж він зможе скористатися умовно-достроковим звільненням, варіюється від країни до країни: найнижчий – 12 років (наприклад, у Данії та Фінляндії), 15 років (наприклад, в Австрії, Бельгії, Німеччині, Швейцарії), а найвищий – 40 років (наприклад, у Туреччині, у разі скоєння певних множинних злочинів). У більшості країн, де застосовують довічне ув'язнення, мінімальний термін становить від 20 до 30 років. У юрисдикціях Сполученого Королівства мінімальний термін ув'язнення визначається під час винесення вироку суддею першої інстанції; закон не передбачає абсолютного мінімального терміну ув'язнення в цьому відношенні. Незважаючи на відмінності в тривалості терміну, можливість дострокового звільнення надає цьому покаранню гуманного характеру. Цілі загальної превенції поєднуються з цілями спеціальної, не заперечуючи можливості виправлення та соціалізації засудженого.

Висновки. Довічне позбавлення волі визначено як найтяжчий основний захід примусу, що призначається особі, визнаній винною у вчиненні умисного особливо тяжкого злочину від імені держави за вироком суду і полягає у безстроковій ізоляції такої особи від суспільства шляхом її утримання в установах виконання покарань або виправних колоніях з особливим режимом. Аналіз зарубіжного законодавства дає підставу зробити висновок, що обставиною, яка зумовлює призначення довічного позбавлення волі і водночас вказує на неможливість досягнення мети покарання шляхом застосування покарання у виді позбавлення волі на певний строк, є винятково високий ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину (злочинного посягання) і особи злочинця. На сьогодні довічне позбавлення волі є покаранням, соціальну значимість якого не можна ігнорувати, але у своїй альтернативі «без права заміни» воно є формою нелюдського поводження та жорстокості, що прирікає людину на деградацію та безнадію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. William Wilson, *Criminal Law (Sixth Edition)*, Pearson, England, 2017, 204 p. URL: <https://pdfcoffee.com/criminal2017vlev2-1-pdf-free.html> (дата звернення 02.03.2025 року).
2. Bagaric, M. (2020) 'The Contours of a Utilitarian Theory of Punishment in Light of Contemporary Empirical Knowledge about the Attainment of Traditional Sentencing Objectives' in F. Focquaert, E. Shaw, and B. N. Waller, (eds) *The Routledge Handbook of the Philosophy and Science of Punishment*. New York, Routledge, 62–74. URL: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9780429507212-8/contours-utilitarian-theory-punishment-light-contemporary-empirical-knowledge-attainment-traditional-sentencing-objectives-mirko-bagaric> (дата звернення 02.03.2025 року).
3. Global Prison Trends 2024. URL: https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2024/09/PRI_Global-prison-trends-report-2024_EN.pdf (дата звернення 02.03.2025 року).
4. Скільки людей в Україні відбувають покарання в тюрмах і СІЗО - відповіли в Мінюсті. URL: <https://hromadske.ua/posts/skilki-lyudej-v-ukrayini-vidbuvayut-pokarnnya-u-tyurmah-i-sizo-vidpovili-u-minyusti> (дата звернення 02.03.2025 року).
5. Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_802#Text (дата звернення 02.03.2025 року).
6. 25e rapport général du Comité européen pour la prévention de la torture et des peines ou traitements inhumains ou dégradants (CPT). URL: <https://rm.coe.int/1680696a9d%20accessed%2020%20February%202020> (дата звернення 02.03.2025 року).
7. Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович / Переклад – Т.В. Руденко, В.С. Станіч. К.: ОВК, 2021. 320 с.
8. Rabbat P. (2002), «Aut dedere aut judicare: Constitutional Prohibitions on Extradition and the Statute of Rome», *Quebec Journal of International Law*, Volume 15, Number 1, 2002, p. 179–204. URL: https://www.persee.fr/doc/rqdi_0828-9999_2002_num_15_1_2039 (дата звернення 02.03.2025 року).
9. Кримінальний кодекс Федеративної Республіки Німеччина (Strafgesetzbuch). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/> (дата звернення 02.03.2025 року).

10. The Criminal Justice Act 2003 (Chapter 44, updated up to March 17, 2021). URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/20899> (дата звернення 02.03.2025 року).
11. Кримінальний кодекс Китайської Народної Республіки / Переклад на українську мову – А.О. Воїнова, В.С. Станіч / під ред. Коротюк О.В., д. ю. н. К.: ОБК, 2021. 196 с.
12. Кримінальний кодекс Пакистану (Закон XLV 1860 р.). URL: <https://www.pakistani.org/pakistan/legislation/1860/actXLVof1860.html> (дата звернення 02.03.2025 року).
13. Azeem, H. M. (2021, May 25). Life imprisonment in Pakistan: Life or 25 years? Global Village Space. URL: <https://www.globalvillagespace.com/lifeimprisonment-in-pakistan-life-or-25-years/> (дата звернення 02.03.2025 року).
14. Pakistan: Code of Criminal Procedure, 1898 as amended by Act 2 of 1997. URL: <https://www.ma-law.org.pk/pdflaw/CrPC.pdf> (дата звернення 02.03.2025 року).
15. Ashley Nellis, Still Life: America's Increasing Use of Life and Long-Term Sentences (Washington: Sentencing Project, 2017)/ URL: <https://www.sentencingproject.org/app/uploads/2022/10/Still-Life.pdf> (дата звернення 07.03.2025 року).
16. Graham v. Florida, 560 U.S. 48 (2010). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/560/48/> (дата звернення 07.03.2025 року).
17. Case of Vinter and Others v. the United Kingdom (Applications nos. 66069/09, 130/10 and 3896/10). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-122664%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-122664%22]}) (дата звернення 07.03.2025 року).